

Отражения в огледалото. Контекстуален прочит на творчеството на Паулина Шизиане

Илияна Чалъкова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“ (България)

Illyana Chalakova. REFLECTIONS IN THE MIRROR. READING PAULINA CHIZIANE'S WORK IN CONTEXT

Abstract. In 1990, Paulina Chiziane published the first novel written by a woman in Mozambique. The work of the contemporary Mozambican author is often seen as a mission as regards the central position of the female characters and social problems. The present study is aimed at placing Chiziane's novels in the context of the historical development of the literary writing in Mozambique, highlighting the main genre and aesthetic preferences and pointing out the main topics, motifs and figures because of which they belong to the literary heritage of the African Portuguese-speaking country. The comparative overview contributes to knowing better, in the literary studies' context in Bulgaria, the Mozambican literature, giving a panoramic view of the particulars and logic of the evolutionary processes and creating a basis not only for its independent study, but also for larger comparative interpretations.

Keywords: Mozambique, literature, evolution, context, Chiziane.

Илияна Чалъкова. ОТРАЖЕНИЯ В ОГЛЕДАЛОТО. КОНТЕКСТУАЛЕН ПРОЧИТ НА ТВОРЧЕСТВОТО НА ПАУЛИНА ШИЗИАНЕ

Резюме. През 1990 г. Паулина Шизиане публикува в Мозамбик първия роман, писан от жена. Творчеството на съвременната мозамбикска авторка често пъти се разглежда в значението му на мисия спрямо централно разположените женски образи и поставените остри обществени проблеми. Настоящата студия цели да представи романите на Шизиане в контекста на историческия развой на художественото творчество в Мозамбик, като очертае основните жанрови и естетически предпочитания и като открие основните теми, мотиви и фигури, чрез които те се причисляват към литературното наследство на африканската португалоезична държава. Съпоставителното наблюдение дава своя принос в българската литературоведска среда за опознаването на мозамбикската литература, хвърляйки панорамен поглед към спецификата и логиката на протеклите еволюционни процеси и създавайки основа не само за нейното самостоятелно изследване, но и за по-широки сравнителни тълкувания.

Ключови думи: Мозамбик, литература, развой, контекст, Шизиане

Безспорен е фактът, че само доброто познаване на макротекста на литературните практики в дадена страна в диахронен и синхронен план осигурява необходимия когнитивен инвентар за осмислянето и тълкуването на творческия пример на отделния индивид. В повечето случаи родени и събудени за живот от литературната продукция на собствената държава, творческите търсения на индивида остават завинаги приласкани в по-силна или по-слаба степен в обобщаваната в национални определения прегръдка. Закономерна е необходимостта да се признае, че заключенията и коментарите на нечие творчество са немислими извън всеобхватната рамка на причинно-следствените зависимости от действителността, в която е създадено или която го е породила в идеологически и/или в емоционален план.

През 1990 г. Паулина Шизиане става първата жена, която публикува роман в Мозамбик. Петте авторски романа, които излизат в следващите малко повече от двадесет и пет години, представят Шизиане като автор визионер по отношение на общественото развитие на Мозамбик и затвърждават писането на авторката като мисионерски акт, що се отнася до огласяването на редица въпроси, свързани с положението на жената в съвременното мозамбикско общество. Нито моментът на появата на първия мозамбикски роман, написан от жена, нито тематичното ветрило, което се разгръща с творчеството на Шизиане, представляват случайност в развоя на литературата на Мозамбик, поне що се отнася до десетилетията след втората половина на XX в. Закономерна е и необходимостта от разполагането на творческия опит на Паулина Шизиане в етапите на изнамирането и еволюцията на литературата на Мозамбик.

Към подобно начинание, разбира се, се подхожда със задълбочен поглед в особеностите на националния макротекст, със съзнанието за основанията, които позволяват някои от характерните черти в наративния пример на Шизиане да бъдат обвързани с утвърдени нагласи в развитието на мозамбикската литература, както и с убеждението в значимостта на подобно панорамно разполагане на творческия опит на първата романистка на Мозамбик предвид по-скоро спорадичната ѝ представеност в изследователски текстове в областта на африканските португалоезични литератури. Значението на подобен кратък обзор в конкретната българска литературна и литературоведска среда е и сравнително слабото познание сред читателските и критическите среди в България на тематичните и естетическите тенденции в литературната история и съвременност на Мозамбик. Като се има предвид сравнително късната дата, която поради исторически и политически причини се счита за начална в развоя на културния, в това число и на литературния живот на Мозамбик, естетическите, тематичните и стиловите съпоставки между Шизиановото творчество и традицията, за която се счита периодът от малко повече от едно столетие, могат да бъдат заключени единствено в рамките на XX и XXI в.

Настоящият обзор няма амбицията, нито пък целта да изчерпва всевъзможната налична информация за литературните преживелици на Мозамбик през последния век, а се стреми най-вече да обобщи и да коментира явления, които са обусловили чрез въздействието си определени творчески търсения, целенасочено са били подбрани за миметичен обект или просто се асоциират с белезите на Шизиановата наративност.

Белези на мозамбикската литература

Видяна от птичи поглед, картината на мозамбикската литература се характеризира с някои основни положения, чиято съвкупност осигурява и нейното разпознаване като африканска португалоезична литература. Мозамбикската литература е литература на обновлението, литература, основана на португалския принос, литература в продължаващ процес на еманципация на белетристиката, постколониална литература на противопоставяне между израстващото и утвърждаващо се чувство за национална принадлежност и португалския принос. Подобни противоречиви особености на пръв поглед отхвърлят варианти за възможна водеща линия на вътрешна еволюция. Такава обаче все пак се осигурява от практиките на себевглеждане, на привнасяне на западни тенденции в социокултурната действителност на страната. От друга страна, богатството на тази литература се състои тъкмо в противоречивото съвкупяване на разнородни и противостоящи характеристики като единствена възможност за осигуряване на съществуването. Ако трябва да се перифразират тези основни моменти от картината на мозамбикската литература, за да бъде описано творчеството на Паулина Шизиане, то платното ще изглежда по следния начин: обновление в полето на националните нагласи, разбирания в областта на родово-половите изследвания, творене на литература на женския глас благодарение на португалския принос, който предоставя езика на колонизатора като средство за експресия, възходящо развитие между първия и последния издаден роман на авторката, избор на повествованието като основна творческа форма, постколониално творчество с по-слабо или почти незабележимо намерение за противопоставяне за сметка на силно изразен опит да се представят, подкрепят или отхвърлят съществуващи мозамбикски етнокултурни традиции.

Във времево отношение творчеството на Паулина Шизиане безспорно се разполага в полето на постколониализма, посочен като една от основните особености на мозамбикската литература. Постколониалният период обаче се явява едва пети в историята на тази национална литература, поне според периодизацията, предложена от португалския литературовед Пиреш Ларанжейра в книгата му *Африкански португалоезични литератури* (1995). Проблемите на периодизацията и по-конкретно въпроса за първия мозамбикски автор коментира и Фатима Мендонса в изследването си *Мозамбикска литература* –

история и творчески примери от 1988 г. Периодите, предложени както от Ларанжейра, така и от Мендонса, имат своите напълно оправдани логически основания, но при Ларанжейра схематичното им очертане е извършено така прецизно, че предлага ясна и лесно запомняща се картина на основните характеристики в литературната експресия на Мозамбик през миналия век.

Прохождането на литературата на Мозамбик

Историята на литературната продукция на Мозамбик до средата на 20-те години на ХХ в. разполага с оскъдни и откъслечни текстове, които, дори и прилежно систематизирани и надлежно анализирани, не биха могли да дадат основание за обобщаване на съществени тенденции, за които да се очаква да бъдат следвани в останалите десетилетия до края на века. Този първи период от историята на мозамбикската литература се определя от изследователите най-общо като годините на подготовката, на „прохождането“ (Ларанжейра 1995: 256) на литературата в Мозамбик. Това са години, в които се *коват оръжията* за бъдещата битка за утвърждаване на националната литература.

Днес се знае за съществуването на известен репертоар от ориенталски влияния в периода преди установяването на португалската власт над държавата, които по-късно са отхвърлени от колонизаторите. С колонизирането на държавата от страна на Португалия нови навици и обичаи са привнесени в мозамбикския бит, сам по себе си разнолик, като се има предвид племенното и лингвистичното разнообразие на страната както в исторически, така и в съвременен план. Процесът на привнасяне на нови порядки и традиции се превръща в един от стълбовете на съвременната мозамбикска култура. Този процес е улеснен от лингвистичната доминация, тъй като устното творчество, което е най-силното средство за културно общуване в периода, не успява да се затвърди и да окаже такъв отпор на влиянието на европейската литература в лицето на португалската литература, че то да бъде ограничено за сметка на местните културни специфики. Резултатът от този сложен процес на културно напластяване е полагането на основите на националната литература на Мозамбик и по-точно на писаната литература на Мозамбик върху примера на западния литературен канон.

През втората половина на ХІХ в. португалските завоеватели започват да влагат средства в създаването на печат и училища, както и в налагането на португалския като официален език в своите африкански колонии. Оттогава най-общо датира появата на писмена литература на португалски език на тези народи, включително и на мозамбикския. Поезията от този период в Мозамбик, Сао Томе и Принсипи и Гвинея Бисау преповтаря европейския поетически канон, представен от колонизаторите. Въпреки че традиционното устно творчество продължава да циркулира сред местното население, интелектуалните среди, които се зараждат, започват постепенно да го отхвърлят (Секо 1999).

Откъслечните творби от този период са далеч от намерението да представят мозамбикското културно различие, което доста по-късно намира място в интелектуалната и творческата изява в страната. Литературата от тези десетилетия получава чувствителен тласък с въвеждането на печатарството през 1854 г., без обаче да се наблюдават съществени еволюционни резултати, както се случва в Ангола – другата по-голяма португалска колония в Африка от този период. Кампош Оливейра и Жоао Албасини са почти единствените представители на мозамбикската литература от епохата на нейното „прохождане“.

Пустинната панорама на тази литература е ограничена единствено в полето на поезията като жанр за разлика от предпочитанието към повествованието при Шизиане. В тематичен план периодът не предлага възможности за значими съпоставки с творчеството на съвременната авторка, но все пак е редно да бъдат очертани немаловажните паралели в категоричното извеждане на водещото значение на черния цвят и в акцента върху социалния произход и върху описанията на родната земя, разбирана както като цялата територия на Мозамбик, така и като неговата регионална разчлененост.

„Прохождането“ на мозамбикската литература условно приключва с публикуването на сборника с разкази *Книга на болката (O Livro da Dor)* на Жоао Албасини през 1925 г.¹, който отваря път за ново поколение автори, предимно поети. На тях се отдават заслугите за прелюдията към съграждането на същинската мозамбикска литература.

Мозамбикска прелюдия към същинска литературна изява

Вторият период от развоя на мозамбикската литература се свързва най-вече с името на Руй де Нороня. Той е наследник на късния португалски романтизъм, на португалската – западна и християнска – традиция, а текстуалната и идеологическата стратегия в творбите му очертава първите рамки на особеното чувство на мозамбикска принадлежност. Извеждането напред на колониалната тематика, на въпроса за изработването и оцеляването на националната култура в рамките на колониалния режим и разчупването на господстващите дотогава практики на епико-героично представяне, характерни за поемите на Нороня, са въпроси, от които Паулина Шизиане слабо се интересува. Причините, разбира се, се коренят в различното време, в което живеят и творят двамата автори. Нерационално е очакването, че двадесет или тридесет години след извоюването на независимостта въпросът за колониализма ще продължава да стои на дневен ред през погледа на същата потребност. За очевидни моменти на паралелизъм обаче със сигурност може да се говори по отношение на последователността на Нороня в представянето на сцени от природата

¹ Мендонса счита сборника за първата творба в историята на мозамбикската литература.

и племенните традиции на Мозамбик и тълкуванието на проблеми, свързани със самоосъзнаването на индивида. Изобилстват примерите на племенни обичаи и ритуали, както и моментите на себеоглеждане и у героите и героините в романите на Шизиане.

Малко на брой и слаби по сила са свързващите нишки, които могат да бъдат установени между творчеството на Шизиане и тези първи два периода от историята на мозамбикската литература. Това все пак са годините на първи стъпки, в които личат единствено индивидуални, откъслечни, епизодични и трудни за систематизиране примери за произвеждане на литературни образци.

Извоюване на автономност на мозамбикската литература

Едва в самия край на първите два периода, или по-скоро в началото на третия, идва силният и осъзнат порив към създаването на независима литература в Мозамбик по примера на Кабо Верде². Едва в началото на 20-те години на ХХ в. идва времето на истинските поети на Мозамбик, което се простира до началото на организираната съпротива срещу колониалния режим през 1964 г. Това са годините, в които мозамбикската литература окончателно извоюва своята автономност спрямо португалската, обръща по-съществено внимание на естетическата страна на литературната продукция и изковава идеята за национална потребност от съзнание за единство и за принадлежност към групата. Събужда се нов порив за писане и четене, подтикнат от новите разбирания за свобода из целия африкански континент. Търсят се нови пътища за бъдещо развиване на съзнанието за проблемите на колониализма и националното единение. Съвременната португалска литература в лицето на своя първи модернизъм, на неореализма и на презенсиализма³ заедно с кабовердеанската и бразилската литература се превръща в конкретен пример за възможни пътища за развитие за много от проходящите португалоезични национални литератури в Африка през ХХ в., в това число и на мозамбикската. В началото на 50-те години на ХХ в. „кандидат-писателите“ в Мозамбик по думите на Ларанжейра (1995: 260) се оказват най-силно повлияни от едновременното въздействие

² Литературата на Кабо Верде – още една от петте бивши португалски колонии в Африка, която извоюва политическата си независимост също през 70-те години на ХХ в. – се характеризира с по-силна напредничавост и с по-голяма дързост в трактовката на въпросите на колониализма в сравнение с литературата на Мозамбик.

³ Презенсиализъм е оригинално португалско течение, което води началото си и дължи разгръщането си на естетическите концепции на артистичния кръг около списание „Презенса“, чийто първи брой излиза в северния португалски град Коимбра през 1927 г. Презенсиализмът има основно значение за разпространението на модернизма и представлява втората фаза на модернисткото течение в Португалия, която е по-силно критически и по-слабо творчески ориентирана.

на неореализма и на специфичното литературно и политическо движение на негритюда.

Неореализъм, детайлизиран в спецификата на женския образ, и леки нюанси на негритюд, свързани с непървостепенни социални алюзии и позовавания на факти от колониалното минало в романите на Паулина Шизиане, са възможните междувремеви мостове, които биха могли да бъдат построени за нуждите на настоящото сравнително позициониране. Немалко са и другите причини за творческо безпокойство, които Шизиане наследява от този период, когато излиза първият и единствен брой на емблематичния културен и поетически вестник „Мсахо“, който освен всичко друго носи името на песен от племенната група шопе, от която произхожда и самата Шизиане.

По примера на анголския вестник „Менсажем“ „Мсахо“ си поставя за основна задача създаването на условия за писане и издаване на образци на национална литература в перспективите на току-що пробудилите се разбирания и усещания за мозамбикска принадлежност. Интелектуалните стремежи на страниците на „Мсахо“ са съсредоточени в градежа на национална литература, здраво стъпила върху традиционната култура, но отворена за приноса и участието и на външни фактори. Призив за създаване на независима национална литература се съдържа в гласа на много автори от средата на ХХ в. в Мозамбик, сред които изпъква гласът на Ноемия де Соуза, считана за първия неоспоримо национален мозамбикски автор. Националният поет Жозе Кравейриня, за когото става дума малко по-нататък в изложението, неслучайно я определя като „първия наистина мозамбикски автор по рождение и по високата стойност на създадената поезия“ (Кравейриня 1952: 40).

Тематични и стилови паралелизми: Ноемия де Соуза и Паулина Шизиане

Подтикната до голяма степен от гражданските си възгледи, Ноемия де Соуза е отдадена на проблемите на колониализма, на съпротивата и на расовата дискриминация, които в поетическото си творчество поднася в тоналностите на неореализма и негритюда. Тези проблеми изобилстват в обикновените описания и изграждането на по-сложни социоекономически сюжети. Отчуждение и чувство за подчиненост са сред основните белези на поезията на Соуза, която, било когато отправя открити обвинения, било когато описва тихото вътрешно терзание, съдържа в себе си силен социален заряд. Това са и първите белези на асоциация с наративното творчество на Паулина Шизиане. Доказателства и при двете авторки за вярата и гордостта от факта, че са африканки, както придаването на висока човешка и естетическа стойност на черното наследство са константната употреба на етнически референции, които описват физическото и културното пространство на Африка – континент все още некултуризиран според западните разбирания на този термин, –

чийто живот дори в средата на XX в. остава тясно и изключително свързан с природата⁴. Поезията на Соуза и прозата на Шизиане са свидетели, все още само състрадателни и оплакващи конкретни условия на човешко съществуване – социално и политическо при Соуза и по-подчертано социално при Шизиане. Дискурсът и при двата женски гласа е екзалтиран, изпълнен с емоция, заключен в употребата на възклицателни, апелативни изрази и други средства за установяване на близост с читателя. Соуза съумява да изнамери силите и вдъхновението, необходими за да се пише за народа, към който се принадлежи. Същата вътрешна необходимост да се пише за общността, от която произхожда, е водеща и в петте романа на Шизиане и потвърдена лично от съвременната авторка в множество нейни интервюта за португалоезичната и чуждоезичната преса през последните три десетилетия.

Още преди да опознае особеностите на френскоезичния *négritude*, но запозната с разбиранята на американкия *blackness*, хаитянския индуизъм и кубинския *negrismo*, Соуза пише поеми с ясно изразена негърска преднамереност, като с това предизвиква изригването на негритюда и в Мозамбик. Творчеството ѝ се разполага на граница, която дели неореализма от почти интуитивното развиване на разбиранята за негритюда. А естетическото съчетание на неореализъм с негритюд никога, по думите на Ларанжейра (1995: 272), не е било толкова силно изразено в историята на литературата на Мозамбик. Идеите на негритюда при Соуза са възприети и поднесени с негърска изтънченост, подчертавайки расовата специфика в неореализма и превръщайки се не само в антибуржоазна, но и в антиимпериалистка естетика. Негритюдът на Соуза се характеризира с поривиста емоция, породена от силно експресивната натура на авторката, но неореализмът е този, който поддържа идеологически и естетически телесното единство на нейната поезия.

Впоследствие съчетанието на неореализъм с негритюд се оказва естетически обвързващо за почти цялата мозамбикска литература или поне за литературата на страната до началото на постколониалния период. В частния случай на романовото творчество на Паулина Шизиане по-силно функционално натоварена изглежда неореалистката страна на съчетанието. Въпреки че главните героини у авторката са негърки, този факт не е експлицитно представен и трудно би могло да се говори за негритюд в същите рамки на разбиранята и естетическите нагласи на Соуза от средата на XX в. в Шизиановите романи, където черни и бели, почти равнопоставени в изживяването на своята индивидуална социална, психологическа и емоционална драма, населяват неореалистката картина на постколониалните съвремения на Мозамбик. Процеси на противопоставяне по оста колониализъм–съпротива почти напълно отсъстват,

⁴ Последното заключение важи с изключителна сила за романа *Любовна балада на вятъра* на Паулина Шизиане.

не са ярко представени или имат по-скоро поддържаща функция в романите на Шизиане. Все пак особено интересна се оказва проекцията на чувството за подчиненост при Соуза в повествованието на Шизиане. Пречупването е толкова силно, че е отпратило това чувство в ново проекционно поле. Чувството за подчиненост при Шизиане е характерна особеност на женските образи, а доминатор, противно на най-спонтанните очаквания, породени от паралела със Соуза, е не колонизаторът, а обобщената фигурата на мъжа, или по-скоро патриархалните разбирания за неговите функции съгласно културните и етническите порядки в обществените единици, към които се числят и в които живеят представените женски образи.

Ако се направи опит да се обърне посоката на проекции, любопитен се оказва и въпросът, след като женската тематика в романите на Шизиане е толкова широко застъпена, биха ли могли да бъдат открити примери на подобен акцент и в поезията на Соуза. Малко на брой са стихотворенията, в които първата мозамбикска авторка поставя в центъра и разглежда съсредоточено и изключително женски образи. Емблематична е поемата ѝ *Негърка (Negra, 1950)*, в която читателят става свидетел на разрушаването на поетическия мит за пленителната, за дяволската същност на черната жена. Екзалтираният тон на Соуза представя нейната фигура като фигура на майка – черна майка, символ на самата Африка. Основната тема в произведението е свързана с неразбирането и неспособността на хора, външни за културния свят на Мозамбик и Африка, да възпеят черната жена, черната майка. Друга поема с женски привкус е посветена на „девойките от доковете“ (*Moças das Docas, 1951*). Чувството за единение в общата нелека социополитическа и етническа съдба на тези момичета удивително силно напомня на героините на Паулина Шизиане от предпоследния ѝ роман *Никеч. История за полигамия (2002)*, които, след като първоначално открито се противопоставят една на друга, по-късно се съюзават в борба срещу общата си съдба на поразени от безмилостния и неочакван удар на традиционната полигамия. Както Шизиане, така и първата мозамбикска авторка е поставила в първо лице репликите на героините си, което прави неореалистското портретиране на образи от културната и етническата действителност още по-силно и по-въздействащо.

Соуза все пак остава много по-силно социално и антиколониално, отколкото културно и етнически ангажирана в поетическото си творчество. Тя принадлежи към периода от мозамбикската литературна история след Втората световна война, който, както вече беше споменато, се оказва решителен за съграждането на новия, на същинския облик на националната литература на Мозамбик. Тъкмо този факт е причината нейният съвременник Жозе Кравейриня да я определи като „вестоносец“ (Кравейриня 1952: 42), като предвестник на новите времена в тематичното и естетическото развитие на художественото творчество в страната.

Шизиане в контекста на творчеството на националния поет Жозе Кравейрия

Далеч по-малко имплицитни връзки в сравнение със Соуза съществуват между творчеството на Кравейрия и творчеството на Шизиане, но затова пък диаметрално противоположно изразеното жанрово предпочитание е повече от удивително. Жозе Кравейрия е считан за националния поет на Мозамбик. В творбите му ведно се преплитат нишките на неореализма, на негритюда, на почти напълно осъзнатото вече чувство за мозамбикска принадлежност и на силен порив към освобождение. Темите остават обърнати към колониалния свят на колонизирани и колонизатори. Кравейрия настойчиво разглежда проблемите на робството и расовото разделение, отправя остри критики към западната цивилизация, подчертава и защитава жизнестойчивостта и чувствителността на отделния индивид, за сетен път отдава значимото на негърската традиция, издига в култ природата и всичко това, като използва услужливите модели на негритюда и неореализма. Централно разположеното намерение в полето от основни стремежи е да бъде съградена независима поетическа мозамбикска идентичност. Изковаването на тази идентичност се основава на едновременно любовна и иронична лиричност, каквато се чете и в репликите на главната героиня от романа *Никеч* на Паулина Шизиане например при нейните същевременно вълнуващи и поразителни разговори с огледалния ѝ образ. Явен в творчеството на Кравейрия е фактът, че дава превес на посланието за сметка на изразността – колебание, за което Шизиане като че ли е установила равновесие, а именно въздействаща изразност на женския глас и централно поставен поразителен по мащаби социален проблем от мозамбикската съвременност във всеки един от романите ѝ. Експресивността на Кравейрия се поддържа преди всичко от иронията, от изобилието на прилагателни и сюрреализиращи елементи във възхвалата на негърското тяло, на традиционната етническа култура. Подобен поглед към произхода, негърските африкански корени и културното наследство на Мозамбик отправя и Шизиане. Народни традиции и племенни приказки присъстват широко както в поемите на Кравейрия, така и в романите на Шизиане.

Един от най-значимите паралели между поетическото творчество на Жозе Кравейрия и романовото творчество на Паулина Шизиане безспорно е поставянето в центъра на човешки персонажи, които изпъкват на фона на социални драми и/или на индивидуални драми, породени отново от отрицателното въздействие на обществената среда. Способността на лирическият „аз“ да отправя въпроси на първо място към самия себе си, а след това – и към другите какво е да бъдеш мозамбиканец при Кравейрия прелива в способността на героините на Шизиане да отправят въпроси към себе си и към другите какво е да бъдеш жена в Мозамбик и в света на африканските племенни традиции. По отношение на изразността съществен паралелизъм, който сравнителният, ма-

кар и незадълбочен прочит разкрива, е огледалното взаимоотносяване на нарративната поезия при Кравейриня и поетическата нарративност при Шизиане.

Първи мозамбикски нарративни образци: съпоставителни наблюдения

В съпоставителното наблюдение дотук нарративното творчество на Паулина Шизиане беше разгледано на фона единствено на образци от поезията и това не е приумица на авторката, нито пък целенасочено избран метод, чрез който да се открият по-ясно изразени черти на контраст например, които да способстват за нейното евентуално специфично позициониране в развоя на литературната история на Мозамбик. Но ако е така, тогава логичният въпрос е възможно ли е за повече от половин век литературна история, колкото и плахи да са нейните претенции за национално звучене в началните два периода, да не е създадена нито една творба в немерена реч? Отговорът на този въпрос е утвърдителен и не би се променил дори да бъде поставен под фокуса на най-задълбочените изследователски проучвания. Първата мозамбикска творба в проза, която представлява сборник с разкази, е отпечатана едва през 1964 г., която условно се счита за начална на нов етап в идеологическите, тематичните и естетическите търсения на литературата на Мозамбик. Това се оказва и периодът на относително равновесие в писането на поезия и проза от страна на мозамбикските автори – относително, защото предпочитанията към поезията все пак се запазват.

Началото на този четвърти период в литературната история на Мозамбик е свързано най-вече с прохождането на организираната борба за национално освобождение и приключва именно с извоюването и установяването на независимостта през 1975 г. Поезията от това десетилетие се характеризира с отчетлива антиколониална тематика и идеологизиране на въоръжената борба. Противно на основните тематични стремежи обаче, 60-те и 70-те години на ХХ в. са времето, когато в Мозамбик се изграждат и утвърждават много интелектуалци, писатели и хора на изкуството с неопределена, колебаеща се, двойствена националност. Тази особеност до известна степен влиза в разрез със стремежите за създаване на истинска национална мозамбикска литература, които бяха посочени по-горе в изложението. Това обаче е периодът, в който литературата на Мозамбик рязко и в положителен смисъл разширява кръгозора си, излиза от натрапчиво прагматичната си почти единствена ориентация към себеутвърждаване и започва силно да се влияе от естетическите предпочитания, от търсенията и реализациите на чуждоземните културни традиции.

В този смисъл припознаването на нарративния текст е най-голямото завоевание на този период, а за нуждите на настоящото съпоставително представяне това припознаване има смисъла на формалната жанрова предпоставка за

бъдещата творческа изява на Паулина Шизиане. Автор на сборника с разкази *Годидо и други разкази (Godido e Outros Contos, 1952)*, който разтваря вратите към възможностите на наративния текст и за останалите мозамбикски литературни творци, е Жоао Диаш, като той почти веднага е последван от Луиш Бернардо Хонуана. Значението на двамата автори може да се разглежда в смисъла на изобретяване на парадигма за развитието на прозата в Мозамбик, еднакво приложима както за нуждите на разказа, така и за нуждите на романа. Подобна универсална приложимост се подкрепя от факта, че превърналият се впоследствие в емблематичен сборник на Хонуана *Ние убихме Нечестивия (Nós Matámos o Cão-Tinhoso, 1964)* е пример за съществени вътрешнотекстуални отношения на взаимопроникване между разказите, които не само създават усещането за прочит на роман, но и са на предела да се превърнат в такъв. От времето разположение на тези първи наративни образци в историята на мозамбикската литература става ясно, че наративната изява на Паулина Шизиане в края на ХХ и началото на ХХІ в. далеч не е закъсняла, а тъкмо напротив, идва да се включи в изграждането на общите все още проходящи традиции на писането в немерена реч в страната.

Твърде далеч от тематиката на родово-половата и етнокултурната диференциация, налична в романите на Шизиане, обаче остават темите от разказите на Хонуана. Със седемте текста от сборника авторът поднася на читателското внимание многолик свят на социални отношения в политическата организация на колониалната държава. Едни до други се нареждат образи сред административните представители на колонизатора и институциите на идеологическия му апарат. Обрисувана е тъжната и мрачна картина на социалната трагедия по времето на упадания вече колониален режим в средата на ХХ в., но в някои от персонажите се прокрадват известни аспекти на социално и расово самоосъзнаване. Разказите от *Ние убихме Нечестивия* поставят акцента върху социалните проблеми на експлоатацията и на расовото, класовото и образователното разделение сред населението на Мозамбик през този период. Безусловен наследник на неореализма, но без да заявява изрично симпатиите си към това течение, Хонуана съумява да го съвмести и с митологията на антигероите, така силно разпространена в Америка по същото време⁵, както и да изгради пред очите на читателя почти съвършен кинематографски образ.

Горепосочената функционална взаимосвързаност на разказите на Хонуана осигурява и предпоставките за появата на първия същински роман в историята на мозамбикската литература. Значението на сборника на Хонуана е революционно за разбиването на разпространеното поне до края на първото десетилетие след Втората световна война определение на Мозамбик като ко-

⁵ Паралели тук са възможни с бразилския модернист Марио де Андраде и със северноамериканското бийт поколение в лицето на Джек Керуак.

лония на поети. Да се посочи категорично едно-единствено заглавие за първи роман в литературната история на страната обаче, се оказва твърде сложен и нелишен от противоречия проблем. По причини, свързани с произхода и принадлежността към твърде консервативно настроен политически кръг, името на Гилерме де Мело и заглавието на неговия роман *Корените на омразата* (*As Raízes do Ódio*, 1965) на практика не се споменават в изследователските текстове, посветени на историческия развой на литературата в Мозамбик до средата на 90-те години на XX в. В своя учебник *Африкански португалоезични литератури* Пиреш Ларанжейра все пак изглежда по-склонен да приеме *Корените на омразата* за първия мозамбикски роман независимо от урбанистичната гледна точка на белия човек в него (Ларанжейра 1995: 293). Първи роман за останалите източници обаче си остава *Бауепа*⁶ (*Portagem*) на Орландо Мендеш от 1966 г. Ларанжейра също приема *Бауепа* за първи мозамбикски роман от гледна точка на безспорната му мозамбикска принадлежност и перспективата на критика срещу господстващите отношения в мозамбикското общество през 50-те и 60-те години на миналия век. Романът разглежда проблемните отношения в обществото от гледната точка на тяхната колониална вкорененост, представя драмата на мулата в състояние на шок, след като се е осъзнал в заобикалящата го обществена среда на противоречиви отношения между бели и черни, между черни и черни, след което пристъпва към безмилостно разголване на практиките на доминация и расизъм. От подобен идеологически заряд в тематично отношение следва заключението, че неореализмът в мозамбикските мотиви естествено и пряко продължава да господства в творческите практики на националните автори и след втората половина на 60-те години на XX в. Постепенно обаче се подготвя пътят към прерастване на фузията между неореализъм и негритюд в нов вид разбиране за национална принадлежност.

Ако Мело и Мендеш остават първите според различните гледни точки автори на романи в Мозамбик, Паулина Шизiane безспорно е първата жена автор на роман в страната. Има нещо съдбовно и неслучайно в избора на първата мозамбикска романистка да постави в центъра на вниманието в книгите си проблематиката на женската чувствителност, принудена да оцелява в социалните порядки на общество, доминирано от мъжете, в което жената е колонизирана два пъти – веднъж от страна на политическата система и втори път от страна на родово-половата си принадлежност и патриархалния ред в етнокултурен план. Макар на пръв поглед да изглежда, че твърде силно се отдалечава в тематично отношение от гореспоменатите двама, считани за първи, петте романа на Шизiane красноречиво говорят за умело заимстваната

⁶ Заглавието тук се цитира по кратките бележки за живота и творчеството на Орландо Мендеш в *Антология на мозамбикската литература* (съст. Петър Петров). София: Пет плюс, 2003.

склонност към представяне и обсъждане на обществените проблеми на деня. В този смисъл Шизиане не се отклонява от поставеното през 60-те години на ХХ в. начало в писането и публикуването на романи в Мозамбик, а от нова плоскост за социално наблюдение по новаторски измества фокуса и извежда на преден план незасяган досега нюанс на отношения в социума, а именно този на родово-половото различие и/или противопоставяне.

Поетически хоризонти на развитие до независимостта

Литературата на Мозамбик от 60-те и 70-те години на миналия век все по-уверено върви към институционализирането си в регулярна система от творчески практики. Ситуацията на социокултурен космополитизъм в гетото, която изживяват всички колониални градове през периода, се затвърждава в поетическата експресия на тетрадките *Калибан* (*Caliban*), които периодично излизат в столицата на Мозамбик през 1971 и 1972 г. Шекспировата алюзия в заглавието им красноречиво свидетелства за продължение в трактовката на политическия, социалния и културния сблъсък на колонизирани с колонизатори. Тетрадките *Калибан* търсят основанията за изграждането на националното чувство в кръстосването на културата на племена и народи, интегрират абстрактната и интимистката литература в антиколониалната борба за национално освобождение. *Калибан* разпространяват и творби на чужди поети с доказана стойност, като Т.С. Елиът, Збигнев Херберт и Мариан Мур.

Един от съставителите на тетрадките е и противоречивата в литературните изследвания на Мозамбик личност на поета Руй Кнопфли. Той добре познава англосаксонската поезия, както и цялата западна традиция. Кнопфли избира за стиховете си дискурса на философията и диалектиката. Поезията му се характеризира с дълбоките и болезнени колебания на идентичността, произтичащи от съзнанието за непреодолимо вътрешно разкъсване между два свята – световите на Шекспировите Просперо и Калибан, на колонизатора и колонизирания. Някои от поемите на Кнопфли представляват истински химн за свобода и независимост на индивида. Константни са търсенето на отговори на въпросите за човешката идентичност и въпросът за позиционирането на индивида спрямо другите, спрямо света и спрямо корените. В цялата му поезия ясно прозира прочитът на Т. С. Елиът, Жорже де Сена⁷ и Уолт Уитман.

Тематиката за болезнените колебания на идентичността при Кнопфли, за позиционирането на индивида в условията на дадена етнокултурна среда и волята за извоюване на свобода и независимост на личността е централна и

⁷ Жорже де Сена е португалски автор, на когото принадлежат емблематични сюрреалистични опити в областта на поезията. Творчеството му съдържа черти на екзистенциализма, пример за които е новелата му *Чудотворният физик* (*O Físico Prodigioso*, 1966).

за романите на Шизиане, където обаче фокусът от общочовешкото разбиране е стеснен до общоженското възприятие.

Периодът между 1964 и 1975 г. от историята на мозамбикската литература в тематичен план остава свързан преди всичко с интелектуалния вариант на борбата за освобождение и установяване на независимостта. Опитите за самовглъбяване и опознаване на вътрешните личностни територии са вече налице, но тепърва предстои тяхната честота да се усилва. В жанров аспект припознаването на прозата е постижение, което само по себе си говори за поетия от литературата на Мозамбик път на приобщаване към моделите на креативността в световен мащаб.

Консолидиране на извоюваната автономност

Годините след установяването на независимостта са наречени от Ларанжейра условно период на „консолидиране“ (Ларанжейра 1995: 262). Най-сетне е настъпило времето, когато изчезват и най-малките съмнения относно автономността на мозамбикската литература. В новите политически времена патриотичният екстаз се затвърждава като основна тематична линия. Постепенно приемливост добиват идеите за пълна свобода на творческия дух при извеждането и обсъждането на теми, сред които и много теми табу до момента, като съжителството на раси и смесването на култури, като междуполовите отношения и практиките на полигамията, които разглежда и самата Паулина Шизиане. Именно този пети период задава отправната точка и тематичната и естетическата ориентация на съвременната мозамбикската литература.

Първите години на периода се характеризират с публикуването и разпространението на текстове, пръснати или невидели бял свят дотогава заради условностите на колониалния режим. Основен тип текстове са творбите с преобладаващ патриотичен патос и култ към героите в борбата за извоюване на независимостта. В началото на консолидационния период доминират поезията, литературната критика, културноактивистките текстове и антропологичните изследвания. В контекста на Шизиановия акцент върху фигурата на жената и нейното положение в пейзажа на мозамбикското общество сред тези творби заслужава да се отбележи издаденото от Жозе Кравейриня елегично отдаване на почит към починалата му съпруга *Мария* (*Maria*, 1988).

В началото на 80-те години на XX в. се заражда ново поколение интелектуалци, писатели и творци, чиито идеи намират материален израз в списание „Шаруа“ (*Charrua*) – „Рало“ в превод от португалски език. Поколението разширява концепцията на изведеното преди това понятие за мозамбикска принадлежност. Под съмнение е поставен смисълът на културната и интелектуалната изолация като средство за съхранение на националната идентичност, затвърждава се разбирането за уникалния авторов почерк и уважението към изворите на творческо вдъхновение. Красноречиво свидетелство за тези

нови разбирания за писано изкуство е публикацията на Марсело Пангуана във втория брой на „Шаруа“, според когото „дълбоко в себе си всеки автор е това, което е. Дали стилът му е херметически затворен, или не, той е точното мерило за неговата значимост. Изворите на вдъхновение могат да бъдат едни и същи, но никога няма да бъдат написани по един и същ начин реалностите, почерпани от тези извори“ (Пангуана 1984: 7).

Друга основна линия на развитие на литературата през десетилетието след независимостта са усиленото заемане и пресъздаване на образци от народното творчество и тяхното умело вплитане във възприетия вече дискурс на португалската литературна традиция, подправен с френски, английски и бразилски влияния. Поетическият дискурс на тази литература в лицето на Луиш Карлош Патраким понякога внушава усещания от традицията на романтизма, прозират чертите на любовния лиризм, който облекчава драматичното напрежение. Преднамерено търсената чистота на лирическият изказ обаче, свързана с влиянието на португалските поети Антонио Рамош Роза, Гащао Круш и Ерберто Елдер, не нарушава принципите на вкоренения в африканството и мозамбикството изказ, който системно и целенасочено заявява своята екзотика и подчертава белезите на регионалната и националната самобитност. За Патраким особено важна цел е деколонизацията на речта и експеримента с наративните структури, разбирани като средство да се припомнят идеи за забравени персонажи, от чийто сбор се създава литература със самобитен облик⁸. От една страна, стои разбирането, че литературата, основаваща се на националната легитимност, не може да си позволи риска да се превърне в пропаганда, а от друга – съзнанието, че опитът за вкореняването ѝ в националните ценности може да ограничи значещата ѝ стойност в общочовешки мащаб.

Критичният поглед на авторите от този период все пак трудно надхвърля патриотичните летви, трудно се отказва от перспективата на неореалистко съживените националистки нагласи. Доказателство за това е историческият роман *Уалалани (Ualalapi)* на Унгулани Ба Ка Коза, който излиза през 1987 г. Сюжетът на романа на места придобива чертите на фантастична история по примера на южноамериканския магически реализъм. Твърде близки по тези белези са и сюжетните линии, които Паулина Шизiane прокарва в някои от романите си, като в дебютния си текст *Любовна балада на вятъра (Balada de Amor ao Vento, 1990)* или в по-късния *Седмата клетва (O Sétimo Juramento, 2000)*. Други допирни точки на Шизiane с емблематичния роман на Ба Ка Коза са вътрешната гледна точка към сглобената пред читателските очи етнокултурна мозайка на Мозамбик, емоционалният заряд на интригата и напрегатата атмосфера. Шизiane обаче остава далеч от подчертано исторически

⁸ Тезата си Патраким излага в предговора към сборника с разкази *Свечерени гласове (Vozes Anoitecidas, 1987)* на Мия Коуто.

ангажираната наративност на Ба Ка Коза, която преувеличава историята, като я отвежда до прага на мита. *Уалалани* е текст, който се храни от хетерогенни дискурси в притоворечив диалог помежду им – текст, чиято авангардна структура се опитва да внуши на читателя ясно усещане за историческа фикция, но все пак фикция, произтичаща от националистически основан стремеж към естетическо утвърждаване.

Литература на разказвачи на истории

Постколониалният период отчита появата на най-големия брой автори с признати достойнства и обещаващ потенциал и без съмнение намира кулминация във фигурата на Мия Коуто. Жанровете, в рамките на които работи, са разказ, роман и хроника. Всичките му творчески изяви в тях поставят в положение на експозиция, сблъсък и анализ разноликите култури и вярвания на хората на Мозамбик. Това сякаш е авторът, до когото романовите характеристики на Паулина Шизиане се доближават най-силно. И двамата творци съумяват в много силна степен не само да уловят културното и етническото многообразие на своята страна, но и да го предадат на читатели от близки и далечни пространства по красноречив и емоционален начин. Произход, раса, обичаи, легенди при Коуто и Шизиане се хранят от най-разнородна материя. Тази характеристика е особено отчетлива при Коуто, по-видима при него, отколкото при всеки друг мозамбикски автор и всеки друг африкански португалоезичен автор. Етносоциалното пространство, което присъства в творбите на Коуто, обхваща богати и разнолики културни вселени – африканска, лузитанска, китайска, индийска, арабска, гоанска⁹. Белетристичната дейност на Коуто поставя началото на творческа вълна, която разклаща известната монолитност, която се е установила в мозамбикската литературна традиция до момента. Същият този нов по природа творчески устрем става предмет на широка полемика, която кара Коуто да излезе в защита на въображението и да отправи критика срещу онези, които искат да заключат творческото писане само и единствено в рамките на безспорната действителност.

Творчеството на Коуто представлява хармонична комбинация от елементи от различни култури, която излага в емоционална композиция етническата мозайка на Мозамбик. Въпреки вътрешното етнокултурно разнообразие, което представят, текстовете му безспорно притежават лесно установим мозамбикски облик. В страна на поети Коуто налага наративния капацитет посредством истории, които се редят като спомени на самото чувство за принадлежност към всичко мозамбикско. В основата на историите при Коуто винаги стои

⁹ От азиатската област Гоа – бивша португалска колония, понастоящем най-малкия щат в Индия.

нещо, случило се в действителност, но също така текстът никога не пропуска да припомни на читателя, че художественото писане претворява преживяната действителност по твърде субективен начин и чрез съзнателно упражняване на измислицата произвежда друга, различна действителност. Особено силна както при Коуто, така и при Шизиане е себerefлексията по въпроса за двояката природа на писането, която се заключава в особеното взаимодействие, което съществува между разказване и измисляне; достатъчно е да се припомни фактът, че и двамата автори в интервюта за пресата без колебание при всеки удобен случай определят себе си просто като „разказвачи на истории“.

Особеното очарование, което текстовете на Коуто притежават и което прави авторския му глас разпознаваем сред множеството съвременни африкански и африкански португалоезични писатели, се основава според Пиреш Ларанжейра на четири основни компонента: силно изразен стремеж към творене в областта на речта, който не само поражда, но и се стреми да утвърди лингвистични и литературни различия във вътрешността на самия език на колонизатора; реализъм в описанието на действията и характерите, средата, обичаите, социалните типажии; изненадваща намеса на въображението, на фантастичното, което превръща същия този почти социален реализъм в непредвидим одухотворяващ реализъм по думите на анголските автори Енрике Абраншеш и Пепетела, клонящ към магическия реализъм на южноамериканците Габриел Гарсия Маркес и Карлос Фуентес; хумор, който се изгражда посредством интригата и в който са замесени ситуации и случки, персонажи и имена, самото повествование, речта и изказът (Ларанжейра 1995: 314–318).

Коуто – най-превежданият съвременен мозамбикски автор, който е наречен от Ларанжейра „мечтател на истини“ и „изобретател на спомени“ (Ларанжейра 1995: 309) – в интервю за португалския ежедневник „Публико“, взето неслучайно от понастоящем най-популярния в международен план съвременен анголски писател Жозе Едуардо Агуалуза, дава може би най-правилното разбиране за първопричините и характеристиките на досегашното си творчество: „...има я тази мозайка, не само от раси, а и от култури – култури, които маркират част от нещо, което все още е само проект: мозамбикство“ (Коуто 1990: 9).

С публикуването през 1992 г. на романа на Коуто *Лунатична земя* (*Terra Sonâmbula*), представен и на български език в превода на Даринка Кирчева за издателство „Панорама“, според Ларанжейра приключва петият период от историята на мозамбикската литература. Значението на този етап от разволя на художественото творчество на Мозамбик е най-вече в преосмислянето на политическия ангажимент на писаното слово в исторически план и в обръщането към естетиката на литературния текст, последвани от проправянето на пътя за ново поколение автори, което има възможността да работи в условията на приемливост на свободната литературна изява, на свобода за коментар

на теми табу, на съжителство на раси и смесване на култури, които понякога изглеждат на пръв поглед противоположни и обременени с непреодолими конфликти помежду си. Мозамбикските автори, които творят в периода от 90-те години на миналия век насам, сред които са и Мия Коуто и Паулина Шизиане, представят нови посоки на вече заявеното чувство за мозамбикска принадлежност, като подчертават характерната му хибридность и многоликата му културна същност.

Литературна експресия в контекст

Литературата на Мозамбик, подобно на останалите африкански португалоезични литератури, приканва към контекстуален прочит, като се има предвид силната ѝ историческа обвързаност с протичащите политически и социални процеси в страната, а също и очевидният факт, че е плод на относително кратък до момента еволюционен процес. Въпреки това мозамбикската литература успява да запази така жизнено необходимото равновесие между естетическото и социалното, като поставя акцента върху вътрешната африканска диалогичност, превърнала се в типична характеристика. Колониалният период изиграва решаваща роля за оформянето на основните белези на литературата на Мозамбик поне за един относително дълъг период от време. Така литературата на тази страна се оказва разделена на колониална и постколониална, като това условно разделение се основава на причини от исторически и политически характер. Колониалната литература на Мозамбик според Ларанжейра допринася за формирането на способност да се гради имагинерна мисъл, която впоследствие, в условията на друга идеологическа ориентация, се превръща в литература. С други думи, колониалната литература начертава карта на въображението, културата и мисълта на онова, от което ще излезе нова литература, предвестница от своя страна и на една нова държава (Ларанжейра 2003: 25).

Възхвалата на черната раса и съчетанието на неореализъм с негритюд в услуга на конструирането на националната идентичност за целите на борбата срещу колонизатора през колониалния период преливат без сътресения в новото творчество и в способността за творене чрез въображението на основата на мозамбикската етнокултурна и етносоциална многоликост и вярванията на мозамбиканеца през постколониалния период. Мозамбикското чувство за принадлежност като осъзнато желание в постколониалния период вижда бъдещото си разгръщане, основано на един нов вид реализъм, понякога магически, в представянето на среда, обичаи, социални типажки и полово раличие. Авторите от поколението на постколониалния период се радват на „това изключително обстоятелство: да бъдат съвременници на собствената си страна. Нацията се ражда с тях. А това създава възможности за дълбоко (...) съучастничество. Ние измисляме нашата родина“ (Коуто 2002: 11).

Признателност

Настоящата студия е разработена като част от научноизследователската дейност, възложена по проект „Жените на Мозамбик. Социология на женската фигура в романовото творчество на Паулина Шизиане“ в изпълнение на третия етап на Националната програма „Млади учени и постдокторанти“. Авторката изказва най-искрената си благодарност за финансирането, отпуснато в рамките на програмата, което позволи да бъде осъвременена и допълнена представената по-горе панорама на историческия развой на мозамбикската литература.

Библиография

- Agualusa, J. E. (1990). “A autenticidade está a nascer agora”, *Público*, 17 de julho, pp. 8–9.
- Couto, M. (1987). *Vozes Anotecidas*, Caminho, Lisboa.
- Couto, M. (2002). “Inventar a pátria”, *Jornal de Letras*, 18 de Setembro, p. 11.
- Craveirinha, J. (1952). “Noémia de Sousa”, *Mensagem*, nº 2-4, pp. 40–42.
- Ferreira, M. (1987). *Literatura Africana de Expressão Portuguesa*, vol. 2, ICALP, Lisboa.
- Laranjeira, P. (1995). *Literaturas Africanas de Expressão Portuguesa*, Universidade Aberta, Lisboa.
- Laranjeira, P. (2003). “A miopia face ao celeiro. Literatura colonial e mensagens”, *Jornal de Letras*, 2 de abril, p. 25.
- Mendonça, F. (1988). *Literatura moçambicana – a história e as escritas*, Universidade Eduardo Mondlane, Maputo.
- Panguana, M. (1984). “Reformulação da Linguagem”, *Charrua 2*, AEMO, Maputo, p. 7.
- Secco, C. L. T. (1999). *Antologia do mar na poesia africana de língua portuguesa – Moçambique/São Tomé e Príncipe/ Guiné-Bissau*, UFRJ, Rio de Janeiro.
- Teixeira, I. C. S. (2015). *Ecos Feministas na Literatura Moçambicana Contemporânea*, Novas Edições Acadêmicas, Porto Alegre.

Гл. ас. д-р Илияна Чалъкова

ichalukova@uni-sofia.bg

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

бул. „Цар Освободител“ 15, София 1504

България

Assist. Prof. Piiyana Chalakova, PhD

ichalukova@uni-sofia.bg

Sofia University ‘St. Kliment Ohridski’

15 Tzar Osvoboditel Blvd., Sofia 1504

Bulgaria